

В. Ковальчук (Київ)

НОВИЙ ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН(б) ТА УПА В 1944–1946 рр.

Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 194 – 1946. Документи і матеріали / П. Сохань та ін. (ред.), О. Вовк, С. Кокін (упоряд.). – Київ-Торонто: Літопис УПА, 2006. – 1448 с.

Нещодавно з друку вийшла книга, яка, без сумніву, стане справжньою подією у вітчизняному джерелознавстві. Основу нової археографічної збірки – 8-го тому „київської” серії Літопису УПА – складають 285 „документів і матеріалів” за походженням з УПА та його запілля на Волині, Поліссі й Поділлі. Дбайливо відібрані, проаналізовані та прокоментовані джерела неодмінно привернуть увагу як професійних дослідників ОУН(б) та УПА, так і тих, хто небайдужий до спірних і неоднозначних у трактуванні моментів української історії ХХ ст. Нижня хронологічна межа джерел, відібраних упорядниками, сягає періоду відновлення радянської влади (поч. 1944 р.). Вибір верхньої межі зумовлений переростанням відкритої збройної боротьби відділів УПА у нові форми збройного підпілля (1946 р.). 8-й том є логічним продовженням 2-го тому нової серії Літопису УПА. Нагадаємо, що до останнього увійшло 315 документів УПА та його запілля на Волині й Поліссі за квітень 1943 – січень 1944 рр.

Варто зауважити, що упорядники і тому 8, і тому 2 ставили перед собою завдання знайти документи, що походять з найвищих організаційних структур. Отже, для УПА – це документи груп, куренів, сотень (з 1944 р. – з’єднань та бригад), а для запілля – джерела з країв, округ і надрайонів. За нашими підрахунками, з усіх документів за 1944–1946 рр., які увійшли до 8-го тому, запілля УПА стосується менше 1/3. Діловодство УПА відображає більше 2/3 документів від загальної кількості. У 2-му томі документів запілля УПА майже 30%, а УПА – 70%. Таким чином, напрашується висновок – у світлі видрукованих джерел мережа запілля УПА на Волині й Поліссі в хронологічному проміжку від 1943 р. до 1946 р. поступово занепадає, а діяльність відділів УПА сягає свого апогею в 1944 р.

Упорядникам 8-го тому не вдалося уникнути лакун у хронологічній репрезентативності документів. Переважна кількість опублікованих джерел була видана у березні (30), квітні (26), травні (21), вересні (25) і грудні (16) 1944 р. (всього – 118 з 285). Зовсім відсутні документи, датовані лютим 1945 р., березнем 1946 р. і січнем 1947 р. Якщо порівнювати з 2-им томом, то там більше всього джерел за вересень-грудень 1943 р. (220 з 315), зовсім немає – за січень-березень 1943 р.

Документи, опубліковані у 8-у томі, почерпнуті з 42-х справ 5-и фондів ЦДАВО, 6-и справ 2-х фондів ЦДАГО, 15-и справ 1-го фонду ДАРО і справ

№№ 372, 376 фонду 13 ДА СБУ. Доступ до цих документів загальний, і їх може замовити будь-хто з дослідників. Але є у томі і „родзинка” – деякі документи з архівів СБУ, які видають для ознайомлення не кожному. Це матеріали справи № 398 з ДА СБУ, документи зі справи № 31997 архіву регіонального управління СБУ в м. Тернополі і джерела зі справи № 4245 архіву регіонального управління СБУ в м. Рівне. Як відомо, при підготовці 2-го тому нової серії Літопису УПА його упорядники документи з архівів СБУ не використовували. Отже, для вивчення документів УПА та запілля періоду німецької окупації (1943 р.) достатньо попрацювати в загально-доступних центральних та регіональних державних архівах України. Добре дослідити початки боротьби УПА та запілля в умовах відновлення радянської влади (1944 – 1946 рр.) можна тільки після вивчення архівних матеріалів ДА СБУ.

Цікаво, що на деяких виявлених упорядниками документах стоять маргінали „Взято в мене при задержанні. Воробець” і „Изъято у Энея”. Джерела з першою припискою походять з архіву СБУ в Тернополі, а з другою – з ДА СБУ в м. Києві. „Воробець” – це Денис Шигуніч, котрий у другій половині 1944 р. був провідником Північно-східного краю „Одеса” (с. 1289). Його разом із документами НКВС заарештувало 15 січня 1946 р. (с. 44). „Еней” – повстанський псевдонім командира групи УПА „Богун” Петра Олійника. Очевидно, що документи „Енея” потрапили до НКВС під час його затримання в лютому 1946 р. (с. 128). Таким чином, маргінали можуть бути свідченням про рух фондоутворення, тому згадування їх упорядниками археографічної збірки цілком виправдане.

Оскільки рецензована книга має всі ознаки археографічної збірки, насамперед необхідно сформулювати зауваження джерелознавчого характеру, а вже потім проаналізувати історичний зміст документальних розділів. Як зазначив один з упорядників О. Вовк у своєму вступі, до тому увійшли „документи і матеріали”. Яким чином у даному випадку відділяються „документи” від „матеріалів”, незрозуміло. Очевидно, що „матеріалами” в даному випадку є наративи (див. на с. 1195–1259 „Короткий нарис політичної кризи в ОУН на ПЗУЗ...”, написаний у публіцистичному стилі к-том ВО „Заграда” Іваном Литвинчуком („Максим Дубовий”) 20 лютого 1947 р.).

Для 8-го тому нової серії Літопису УПА упорядники відібрали 43 види організаційних документів ОУН(б), УПА та НВРО. У підбірці домінують звіти (78), накази (55) та листи (35). Дещо менше інструкцій (17), описів боїв (10), листів-настанов (9), повідомлень (8), списків (7), наказів-повідомлень (5), оглядів подій (5), листів-звітів (4). До збірки також увійшло кілька відозв-інструкцій, інструкцій-повідомлень, комунікатів, розпоряджень, пересторог, наказів-привітань, залучників до наказів, пояснень до наказів, звернень, пояснень до звітів, переліків, програм, листівок, листівок-звернень, привітань. Ще є звіт-повідомлення, конспект, журнал, витяг з акту обвинувачення, акт передачі командування, акт присуду, додаток до звіту, опис засідок та боїв, оперативне зведення, „короткий нарис політичної кризи...” та хроніка. Для

порівняння, у 2-му томі нової серії Літопису УПА було видруковано 24 види документів. Там переважають накази (186), звіти (52) та інструкції (31). Різниця між видовою репрезентативністю документів обох томів свідчить про неоднорідність збереженого джерельного масиву. Виходить, що у 1943–1946 рр. в УПА та його запіллі відбувалося поступове зростання звітної складової документації, тоді як розпорядчих документів виходило все менше і менше.

Упорядники тому 8-го О. Вовк і С. Кокін зробили декілька прикрих помилок у процесі уніфікації назв документів. Вони присвоїли деяким з них свої назви, хоча структура джерела давала змогу встановити, до якого виду воно належить. Так, „відомості з терену”, складені 2 квітня 1944 р. керівником відділу військової розвідки групи УПА „Заграва” Іваном Трейком („Немо”), упорядники назвали „інформаціями про події на території ВО” (с. 619). „Відомості з терену” та „інформації” – це два різні види документів, які не слід ототожнювати. Відмінність між ними можна прослідкувати, встановивши яке місце вони займали у системі діловодства запілля УПА. Восени-взимку 1943–1944 рр. у районах ВО „Заграва” „інформації” писали для своїх ділових зверхників референти СБ. На їх основі надрайонові і окружні „есбісти” виготовляли „відомості з терену”. Зокрема, в українських архівних фондах є документи такого виду, що 22 листопада, 22, 24, 25, 28 і 31 грудня 1943 р. підписані „Немо” (ЦДАВО, ф. 3833, оп. 1, спр. 130, арк. 21–28; там само, спр. 234, арк. 3–8), 15 грудня 1943 р. завірені комендантом СБ надрайону „Конотоп” ВО „Заграва” „Журбою” (ДАРО, ф. р.-30, оп. 2, спр. 29, арк. 73), 22 грудня 1943 р. завізовані його наступником „Шворним” (ДАРО, ф. р.-30, оп. 2, спр. 35, арк. 26), 12 листопада 1943 р. затверджені референтом СБ надрайону „Гало” ВО „Заграва” „Грибком” (ДАРО, ф. р.-30, оп. 2, спр. 63, арк. 24-24а). Доказом того, що останні слід вважати самодостатнім видом внутрішньогалузевої документації СБ в ОУН(б) загалом, є поширення подібних за назвою і схожих за структурою документів і в інших частинах Західної України, де діяла повстанська підпільна мережа. У Грубешівському надрайоні „Лиман” тактичного відтинку „Данилів” виходили „теренові вістки” або „вістки з терену”. Підбірка цих документів за січень-лютий, червень, серпень-вересень, листопад-грудень 1946 р. і січень-березень 1947 р. опублікована у 29-у томі „торонтської” серії Літопису УПА. Серед документів „озерянського архіву”, який нещодавно був описаний фахівцями, також є „відомості з терену”.

„Листам впавших” у Луцькій, Ковельській та Берестейській округах (грудень 1945 р.) і у Холмській окрузі (травень 1945 р.) упорядники 8-го тому нової серії Літопису УПА чомусь дали назву „списки” (с. 769, 937). Назва документа № 54 в оригіналі звучить так „Робітники СБ на ПЗУЗ, які впали в боротьбі за УССД у 1943–1945 рр.” (не повна листа). Упорядники ж назвали джерело „списком полеглих працівників СБ на ПЗУЗ” (с. 325). Зрозуміло, що коли важко встановити вид документа, то потрібно добирати йому назву самостійно (наприклад, члени УПА свої приватні листи одне до одного не називали „листами”), але перелічені вище моменти – не з таких.

Прикро, однак 3 роки тому упорядник О. Вовк у розділі „Документи” книги „Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння” (вийшла у 2003 р.) „огляд суспільно-політичних подій” назвав „інформацією про становище” (с. 404), ще один „огляд...” – „звітом про події” (с. 410) і т.д. Тобто, помилка є системною?

Нумерування документів у 8-у томі суцільне – від № 1 до № 285. Виходячи з цього факту, вважаємо, що, під одним номером подавати відразу декілька документів, як це інколи роблять упорядники, не варто. Так, 4 звіти й 9 залучників під загальною назвою „звіти про діяльність підрозділів з’єднання груп УПА” чомусь мають єдиний № 193 (с. 725–736), кілька „місячних військових звітів „ЗГ” – № 233 (с. 908–929), ще два документи розміщені під № 234 (с. 930–937).

Рецензована книга складається зі вступу (його автор – О. Вовк), 9-и розділів і додатків. Вступ складається з двох частин. Перша – це історична довідка про діяльність УПА та запілля на Волині, Поліссі та Поділлі у 1944–1946 рр., а друга – короткий джерельний опис розділів книги. У першій частині автор дослідив еволюцію організаційної побудови та кадрового складу УПА і його запілля, звернув увагу на те, яким був характер відносин між українськими повстанцями з одного боку і німецькими загарбниками, радянськими „народними месниками”, працівниками НКВС та польським підпіллям – з іншого. О. Вовк також описав, як упівці пристосовувалися до боротьби в умовах радянської дійсності, зокрема зосередився на їх внутрішніх проблемах (відчутні втрати серед керівництва і неможливість швидко підготувати їм заміну, нестача зброї та амуніції, нестабільність системи зв’язку, скорочення накладів періодичних видань).

Автор вступу, як і низка дослідників раніше (П. Содоль, Л. Шанковський, І. Марчук та інші) спробував визначити кількість жертв серед воїнів УПА та ОУН у різні проміжки часу 1944–1946 рр. Довідуємося, що спершу, взимку-навесні 1944 р., на ПЗУЗ і ПСУЗ нараховувалося до 20 тис. членів і кандидатів ОУН (с. 14) і 10 тис. членів УПА (с. 16). Згодом, восени 1946 р., учасників національно-визвольного руху на ПЗУЗ було всього 1300, а УПА була остаточно ліквідована (с. 47). Хоча автор цих підрахунків, без сумніву, провів копітку роботу з документами, проте, як і більшість інших дослідників статистики втрат УПА і ОУН, він забув оприлюднити методику, за якою підраховував ці втрати. Без оприлюднення дослідницьких методів підрахунки в будь-якій галузі знань ставляться під сумнів і не визнаються достовірними.

Окремі історичні сюжети, які є у вступі, раніше в історіографії або зовсім не з’ясовувалися, або висвітлювалися схематично – це очевидний плюс книги. Услід за П. Содолем й А. Кентієм, але значно ґрунтовніше, О. Вовк проаналізував, як з липня 1944 р. на ПЗУЗ змінювалася структура УПА та запілля. Виявляється, що групи УПА „Турів”, „Заграва” і „Тютюнник”, кожна з яких складалася з куренів та сотень, влітку 1944 р. були переформовані у з’єднання груп „33” („Завихост”) і „44” („444”), що поділялися на бригади та загони (с. 27). У другій половині 1944 р. до ПЗУЗ відносилися території не лише Рівненської (Північно-східний

край) і Волинської (Північно-західний край) областей, але й Холмська та Житомирська округи, чого не було раніше. Білоруська округа ПСК і Берестейська округа ПЗК частково охоплювали південні білоруські землі. Північні райони Тернопільщини, що раніше також входили до ПЗУЗ, відійшли до ЗУЗ як Подільський край (с. 33). Якщо у липні 1943 – липні 1944 рр. ПЗУЗ ділилася на округи, надрайони, райони, кущі та станиці, то вже з липня 1944 р. терен був поділений між генеральними округами №№ 22 і 33, кожна з яких включала у себе краї та округи (с. 33–34).

Автор вступу детально описує чи не найбільшу збройну сутичку між УПА та внутрішніми військами НКВС в історії – битву, яка відбулася 21–27 квітня 1944 р. неподалік с. Гурби, що в кременецьких лісах на Тернопільщині (с. 22–23). Досі про цей бій не було ніякої ґрунтовної інформації, якщо не рахувати книжки рівненських дослідників О. Тищенко та І. Марчука „Гурби: квітень 1944-го” (Рівне, 2002 р.). А бій цей був дуже резонансним. Він по праву може бути записаний до переліку битв, якими гордяться кожний свідомий українець – під Корсунем, Конотопом, Крутами... Це вже зрозуміли на Рівненщині, де місцева газета «Волинь» надрукувала список учасників бою, на її шпальтах йде обговорення його деталей.

На жаль, О. Вовк із запізненням відтворює обставини створення влітку 1944 р. на Волині НВРО. Це питання вже має ґрунтовну історіографію (З. Ковалевський, І. Марчук, П. Дужий, А. Русначенко, Ю. Киричук). Остання праця, в якій торкаються проблематики НВРО – книга В. Дзьобака „Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.)” (Київ, 2005).

Автор вступу не обминає такої значної для ОУН(б) і УПА події, як ліквідація агентури (с. 37). Дослідник припускає, що радянській стороні стало легше розбудувати власну агентурну мережу в українському повстанському середовищі після ліквідації великих формувань УПА на початку 1945 р. Як наслідок, весною 1945 р. в УПА відбулася широкомасштабна „чистка”. Лише у Сарненському надрайоні, пише О. Вовк, „пиліні” працівники СБ запідозрили у співпраці з НКВС 80 % кадрового складу підпілля (с. 39). У ПСК „Одеса”, продовжує дослідник, незадоволені чисткою об’єдналися навколо організаційного референта Степана Янишевського („Далекий”). Той створив самопроголошений провід, який підпорядковувався не проводу ОУН(б) на ПЗУЗ, а головному проводу ОУН(б). Упорядник міг зробити висновок, як такі процеси відбулися на повстанському русі загалом, але він уникнув прямих узагальнень.

Деякі думки, сформульовані у вступі, виглядають бездоказовими. Так, його автор стверджує, що на початку 1945 р. у підпіллі ОУН(б) було ліквідовано вищі організаційні, господарські референтури та УЧХ (с. 38). Однак при цьому будь-які посилання на джерела, в яких про це йдеться, відсутні, тому правдивість тези викликає сумнів.

„Червоною ниткою”, яка „проходить” через увесь том, є біографічні довідки про учасників ОУН(б) і УПА. Автор узагальнив результати численних польових експедицій, свідчення найрізноманітніших джерел, відомості, отримані від

інших дослідників, унаслідок чого зміг підготувати близько 200 коротеньких інформацій, що відображають основні життєві віхи Д. Клячківського (с. 111), П. Олійника (с. 128), А. Козяра (с. 332), С. Ковалюка (с. 589), І. Трейка (с. 622), Ю. Стельмашука (с. 685), О. Денищука (с. 939), М. Омелюсіка (с. 1259), Л. Ступницького (с. 1259) та інших відомих і не дуже відомих учасників українського національно-визвольного руху.

Розглянемо джерельну складову рецензованого тому 8. 1-й розділ тому називається „УПА-Північ, краєвий провід ОУН, НВРО”, 2-й – „Група (ВО) „Богун” („Донбас)”, 3-й – „Група (ВО) „Заграва”, 4-й – „Група (ВО) „Турів”, 5-й – „З’єднання груп „33”.. Північно-західний край”, 6-й – „Група (ВО) „Тютюнник”, 7-й – „Документи до діяльності краю „Одеса” під керівництвом „Далекого”, 8-й – „Звітно-інформативні матеріали”, і 9-й – „Документи проводу ОУН до діяльності національно-визвольного руху на ПЗУЗ”. У кожному з цих розділів виділимо найбільш резонансні, як на наш погляд, документи.

На стор. 113–114 упорядники розмістили вже видаваний раніше комунікат крайового проводу ОУН, адресований до членів ОУН, бійців УПА і громадянства (березень 1944 р.). Це джерело здатне „збити пиху” тим історикам, які затято повторюють мантру про „українських націоналістів, які тероризували поляків, євреїв і співпрацювали з німцями”. У документі представники одного з найголовніших керівних структур ОУН відверто заявляють, що „у відношенні між ОУН і командуванням УПА з одного боку, а німецькою владою – з другого, не сталося жодної зміни, а, зокрема, немає жодної співпраці” (с. 113). Цікаво, чи знають про це джерело „дослідники”, котрі вхопилися за документи про тактичні переговори представника ОУН І. Герасимівського з німцями і ось уже 15 років затято їх перевидають у лівих журналах (наприклад, „Марксизм и современность”) під різними іменами?

Навіть невтаємниченому у подіях історії України ХХ ст. буде цікаво прочитати сатиричні матеріали з повстанського журналу „Український перець”, надруковані на стор. 400–401. Одна з таких „заяв” підписана „колишнім денкінцем, а тепер гвардії майором Василієм Тупорилівим”. Так званий „наказ № 9” у справі пропаганди завірив „дворянин Єпіфан Поработитель”. „Оголошення” склав „організатор банди, старший політрук, нагороджений орденом Распутіна Акім Свістоплясов”.

Уже зазначалося, що упорядники тому не обминули такої актуальної події в історії УПА як великий бій з внутрішніми військами НКВС у лісі в районі с. Гурби (квітень 1944 р.). Звіт про Гурбинський бій за 24 квітня 1944 р. (с. 430–432) і робочий примірник публікації-звіту „Гурби” з картосхемами „Битва біля Гурбів” і „Бушанський прорив” за травень 1944 р. (с. 433–443), будемо сподіватися, подолають істотну прогалину в національній історичній пам’яті. Карти, що доповнюють ці документи, суттєво доповнюють їхній зміст.

Листи учасників групи УПА „Заграва” „Бористена”, „Гриця”, „Д. Дмитречка” і „Корбана”, адресовані в лютому-травні 1944 р. до „Юрія”, „Лебедина”, „Касяна” та „Шакала” (с. 588–605), переконують у тому, що варта прискіпливої

дослідницької уваги й епістолярна спадщина ОУН(б) і УПА. На тлі інтенсивного введення до наукового обігу листування між М. Грушевським, Є. Чикаленком, М. Аркасом та іншими діячами українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст. приватне і ділове листування упівців та оунівців перебуває у забутті. Може, справа в тому, що у структурі повстанської документації, що збереглася, відсоток епістолярію незначний?

Низка опублікованих у томі документів (с. 1114–1126, 1019–1020) наштовхує на думку, що відділи УПА непогано почувалися у білоруському Поліссі (територія Брестської області БРСР). Джерела засвідчують: білоруси ставилися до повстанців-рейдівників і „з недовір'ям” (с. 1019), і „дуже добре” (с. 1124).

Чи не найбільший резонанс у наукових колах, як на наш погляд, викличуть документи з останнього розділу тому. Це джерела про діяльність краю „Одеса” і його очільника бунтівника „Далекого” (с. 1137–1164), а також спогади І. Литвинчука про політичну кризу в ОУН на ПЗУЗ у 1944–1946 рр. (с. 1195–1260). Вони свідчать про наявність в ОУН(б) наприкінці Другої світової війни опозиції. До цього часу серед сучасних дослідників це питання було табуованим – лише окремі сюжети з теми зустрічалися в публікаціях І. Льюшина, В. Дзьобака та Д. Веденєєва. Насправді жодна організація не може обійтися без внутрішніх конфліктів, бродіння та суперечок. Не виключення і ОУН. Чи до моменту виходу тому 8 комусь з істориків було відомо, чому такими натягнутими були відносини між керівником крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ М. Козаком і провідником самопроголошеного проводу у ПСК „Одеса” С. Янишевським? Думки цих двох підпільників розійшлися після великої „чистки” організаційного активу. Ось як писав Янишевський до Козака у жовтні 1946 р.: „Ви згадали, що я трактую Вас гірше чорта. Хіба ж чорт смочке людську кров? Він ломить тільки морально слабих людей і все. А Ви? Подумайте, ... а скільки з тих, що не давались зламати, Ви випили до краплі їхню кров?” (с. 1158). У своїх листах до Козака Янишевський робить враження щирої та чесною людини. Втім, Іван Литвинчук у спогадах прямо пов'язує його з ... НКВС (с. 1253), а прихильників бунтівника називає „розпусниками, гультьями, посіпаками на взір колишніх бульбівців, які пили, насилували, грабили... (с. 1249), „диверсією” (с. 1219) і „глистами” (с. 1246).

Колишній керівник групи (ВО) „Заграва” Литвинчук дуже критично описав діяльність своїх підлеглих. Він подав нищівні психологічні портрети людей „з кліки” свого попередника на посту коменданта „Юрка”, які нібито все робили для того, щоб позбавити його важелів керівництва „Загравою”. На думку І. Литвинчука, ініціатором адміністративних змін на ПЗУЗ в липні 1944 р. став ... „Леміш” (с. 1213). Автор спогадів розкриває причини краху сусідньої групи УПА „Тютюнник” навесні 1944 р. (с. 1208).

Документальні розділи рецензованого тому вдало доповнюють список скорочень, схеми поділу УПА та заплілля в різні хронологічні проміжки часу, підбірка світлин та мап. Для зручності читачів упорядники передбачили і комплексний індекс, який „враховує основні реалії предметно-тематичного покажчика, а також особові і географічні назви”. Зокрема, укладачі тому як

ілюстрації використали понад 150 джерел візуальної інформації – дереворити повстанського різб'яра Н. Хасевича, карти та схеми, родинні фотографії. Більшість світлин є унікальними і залучаються до наукового обігу вперше.

Таким чином, вступ і документи, що увійшли до 8-го тому нової серії Літопису УПА „Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946”, дуже детально й усебічно розкривають діяльність українських повстанців на ПЗУЗ і ПСУЗ. Незначні помилки упорядників зовсім не применшують значення цієї археографічної збірки. Прочитавши документи, кожен зможе зробити власні висновки про істинну роль та значення діяльності ОУН(б) та УПА в останні роки Другої світової війни і перші післявоєнні роки становлення радянської влади. Надруковані у 8-му томі нової серії Літопису УПА документи стануть ще одним професійним внеском у розвінчання міфологем, у полоні яких досі перебуває багато-хто з українських громадян.